

Een buurt op de schop

Eerder verschenen in deze serie:

Chrystel R. Brandenburgh en Wilfried A.M. Hessing, *Matilo – Rodeburg – Roomburg. De Roomburgerpolder: van Romeins castellum tot moderne woonwijk* (deel 1, 2005)

Hester van den Ende, Roos M.R. van Oosten, Edwin D. Orsel, Monique Roscher, *Dwars door de stad. Archeologische en bouwhistorische ontdekkingen in Leiden* (deel 2, 2007)

Y.M.J. Lammers (red.), *Ongekend Leiden. Het verleden in kaart* (deel 3, 2009)

Pieter Meijers, *Leiden in de etalage. Historische winkelpanden in de binnenstad* (deel 4, 2010)

Ellis Grootveld, Dorothee Olthof, *Ga je mee naar toen? Tijdreis door Leiden* (deel 5, 2010)

© 2011 Monumenten & Archeologie, gemeente Leiden

De afdeling Monumenten & Archeologie van de gemeente Leiden zorgt dat we het culturele erfgoed in Leiden en omgeving nu en in de toekomst kunnen gebruiken en bewonderen.

ISBN 978-90-5997-071-7

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without prior permission of the publisher.

Een buurt op de schop

Vijf eeuwen wonen en werken aan het Steenschuur

Anne de Hingh

Primavera Pers, Leiden 2011

Inhoud

	Voorwoord	5
	Proloog: Kamerling Onnes en het koudste plekje op aarde	7
1	Graven onder het Steenschuur	11
	<i>Kadertekst:</i> Het Steenschuur	18
2	Ambachten aan het Steenschuur	1
	<i>Kadertekst:</i> Vondsten uit de Romeinse tijd	24
3	Ondertussen in Leiden	25
	<i>Kadertekst:</i> De Duitse Orde	30
4	Elf huizen op een rij, de bouwgeschiedenis van een stukje Steenschuur	31
	<i>Kadertekst:</i> Bouw en verbouw van de huizen	33
	<i>Kadertekst:</i> Lakenindustrie en ververs	50
5	De bewoners van het Steenschuur	53
	<i>Kadertekst:</i> Beerputten bij het KOL	58
	<i>Kadertekst:</i> En wat aten zij?	62
	<i>Kadertekst:</i> De buurkwesties	68
6	De kruitramp: slachtoffers en nabestaanden	71
	Epiloog	79
	Literatuur / Illustratieverantwoording / Over de auteur / Dankwoord	80

De kruitramp van 1807 is een bijzondere gebeurtenis in de Leidse geschiedenis. Zelfs de koning, Lodewijk Napoleon, kwam de gevolgen van deze ramp van nationale omvang bekijken. Terecht heeft deze gebeurtenis een plaats in de Leidse Historische Canon gekregen.

Hierin is ook de ontdekking van het absolute nulpunt door Kamerlingh Onnes in 1908 opgenomen. Hij won hiermee een paar jaar later de Nobelprijs voor Natuurkunde. Het laboratorium voor het onderzoek, het 'koudste plekje op aarde', werd gebouwd op de plek waar de kruitramp een eeuw eerder een groot gat had geslagen. Twee bijzondere gebeurtenissen komen daardoor samen aan het Steenschuur. Nadat het laboratorium zijn functie verloor, is het gebouw ingrijpend gerenoveerd door de Rechtenfaculteit van de Universiteit Leiden.

In de zomer van 2001, voorafgaand aan de renovatie van het monument, voerde de gemeente Leiden een grootschalig archeologisch onderzoek uit aan de voorzijde van het gebouw, op de plaats waar nu een verdiepte fietsenstalling is gemaakt. Ik ben er trots op de resultaten van het onderzoek nu in boekvorm aan u te kunnen presenteren.

Door de opgraving, het archiefonderzoek en het werk van allerlei specialisten hebben we een beeld gekregen van het leven aan het Steenschuur tussen 1250 en 1807. Het archeologisch onderzoek heeft aangetoond hoe het gebied veranderde van een ambachtelijk wijkje in de marge van de stad, naar een toonaangevende straat waar de rijkste bewoners van de stad woonden. Met de ontplofing van het kruitschip in 1807 kwam aan deze situatie in een klap een einde. De huizen werden door de kracht van de explosie vernield en moesten gesloopt worden. De vloeren en fundamenteën bleven achter in de bodem, onder het gazon dat de voortuin van het laboratorium werd.

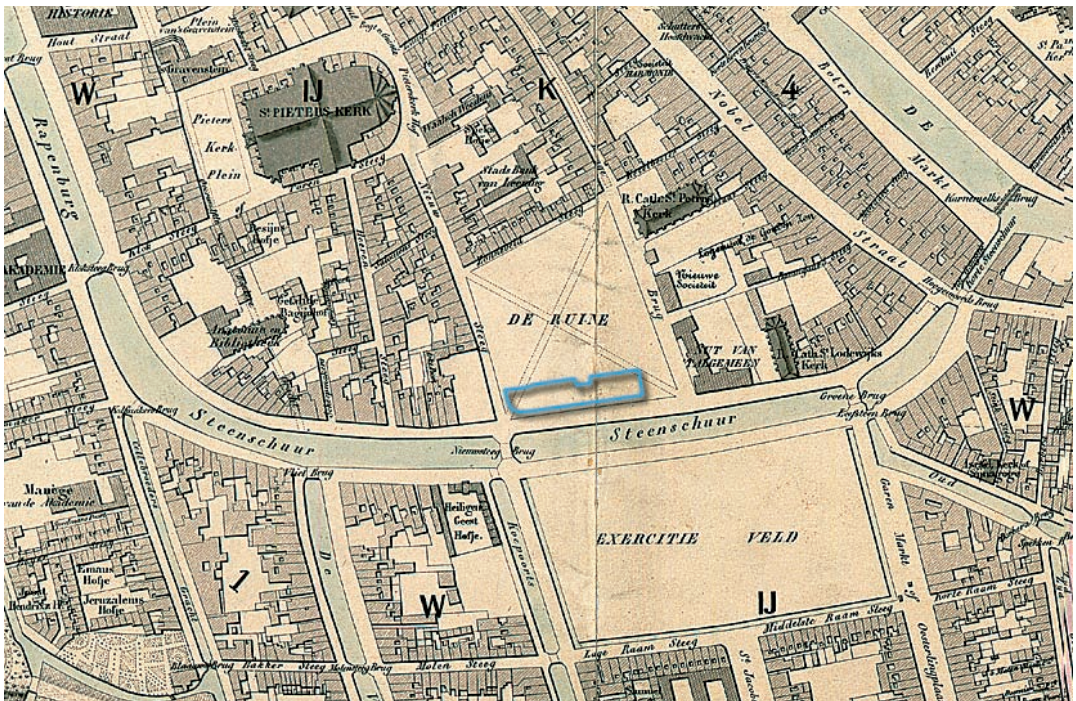
De bouwgeschiedenis van de huizen, de bewoners van het Steenschuur en hun levenswijze zijn vaak tot in detail tot leven te brengen. Vastgesteld kon worden dat de bewoning in dit deel van de stad ten minste 50 jaar eerder, rond 1325, is aangevangen dan voorheen gedacht. Bovendien werd mogelijk de oudste stenen woonhuisbebouwing van Leiden gevonden: funderingen, opgebouwd uit zogenaamde kloostermoppen, die waren gemetseld in Vlaams verband. Deze bouwwijze werd algemeen gebruikt rond 1300 maar verdween daarna vrij snel weer uit het bouwvakkersrepertoire. Hieruit blijkt dat de bodem nog steeds veel vragen, antwoorden en verrassingen voor ons verborgen houdt. Door opgravingen zoals die bij Kamerlingh Onnes Laboratorium kunnen we het verhaal van de ontwikkeling van de stad keer op keer bijstellen.

Ik wens u veel leesplezier!

Drs. Jan-Jaap de Haan
Wethouder Monumenten & Archeologie

1-2 Boven: Het Kamerling Onnes Gebouw in 2011. Onder: Uitsnede uit de kaart van Leiden door W.J. van Campen, gemaakt in 1850. 'De ruïne' en het 'Exercitie veld' duiden de kale vlakten aan die zijn ontstaan na de kruitramp van 1807. Met blauw is het opgravingsterrein ingetekend.

Proloog: Kamerlingh Onnes en het koudste plekje op aarde

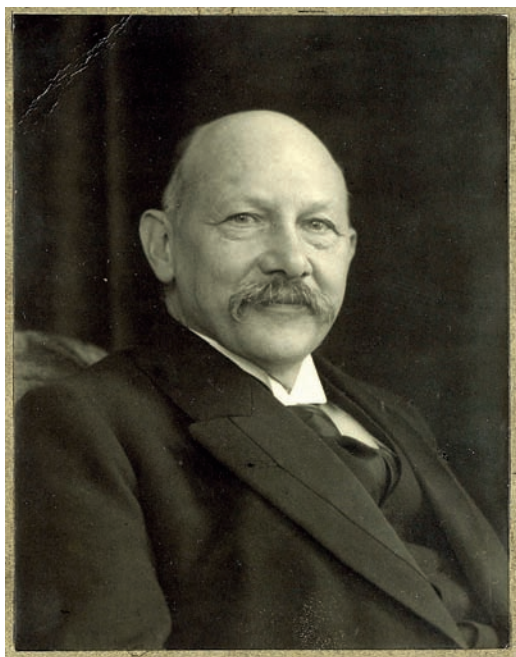
Op 10 juli 1908 slaagde Heike Kamerlingh Onnes erin iets tot stand te brengen wat tot dan toe onmogelijk had geleken: hij maakte heliumgas vloeibaar bij een temperatuur van -269 graden Celsius. Daarmee had deze hoogleraar natuurkunde van de Leidse Universiteit op een haar na het absolute nulpunt bereikt en was zijn Leidse lab voor heel even het koudste plekje op aarde.

De groep Leidse wetenschappers waartoe Kamerlingh Onnes behoorde, verrichtte aan het begin van de twintigste eeuw baanbrekend werk. Naast Kamerlingh Onnes zelf bestond dit gezelschap van Nobelprijswinnaars uit geleerden als Willem Einthoven, Pieter Zeeman en Hendrik Lorentz. De plek waar het allemaal gebeurde was het Fysisch, Chemisch en Anatomisch Laboratorium aan het Steenschuur, in deze tijd het beroemdste laboratorium ter wereld.

Een eeuw eerder was het Steenschuur het toneel geweest van een catastrofe. Op 12 januari 1807 was daar, ter hoogte van het latere laboratorium, een in de gracht aangemeerd kruitschip ontploft. De explosie had alle woonhuizen aan beide zijden van het Steenschuur weggevaagd.

De toenmalige koning, Lodewijk Napoleon, liet na de ramp een ontwerpwedstrijd uitschrijven voor de herontwikkeling van wat 'de Grote en de Kleine Ruïne' was gaan heten: het rampgebied aan de zuid- en noordzijde van de gracht (afb. 2). Zijn programma-eisen logen er niet om. Zo moesten er een universiteitsgebouw, meerdere theaters, een observatorium en een bibliotheek, een korenbeurs, een kazerne en meerdere woonhuizen verrijzen. Lodewijks ambitieuze *plan général* is echter vanwege geldgebrek en besluiteloosheid nooit uitgevoerd.

Niettemin werd het rampgebied in de loop van de tweede helft van de negentiende eeuw langzaam volgebouwd. Aan de zuidzijde kwamen het Stedelijk Gymnasium, de HBS voor meisjes, het geolo-

3 Heike Kamerlingh Onnes (1853-1926), hoogleraar natuurkunde en directeur van het Fysisch Laboratorium van de Rijksuniversiteit Leiden (1882-1923).

gisch-mineralogisch Laboratorium, het Museum voor Natuurlijke Historie en een bescheiden parkje rond het standbeeld van burgemeester Van der Werff (afb. 4). Aan de noordzijde, op de resten van de 'Kleine Ruïne', verrees in de jaren 1856-1859 een nieuw imposant universiteitsgebouw: het Fysisch, Chemisch, Anatomisch en Fysiologisch Laboratorium (afb. 6). In 1926 werd het omgedoopt tot Kamerlingh Onnes Laboratorium (in dit boek afgekort tot KO1).

In de jaren '80 van de vorige eeuw verlieten de natuurwetenschappers het Steenschuur om zich in het Bio Science Park aan de rand van Leiden te vestigen. Het Universiteitsbestuur besloot het leegstaande laboratorium toe te wijzen aan de Rechtenfaculteit. In 2000 kreeg het gebouw de status van Rijksmonument, waarna een volledige

4-5 Tussen 1856 en 1859 verrees aan de noordzijde van het Steenschuur het Physisch, Chemisch, Anatomisch en Physiologisch Laboratorium. De architect was H.F.G.N. Camp (1821-1875). Rond 1910 verliet chemie het laboratorium; rond 1920 anatomie. Bij de bouw gingen de fundamente van de achterkanten van de huizen die hier voor de kruitramp hadden gestaan verloren. Boven: steendruk uit 1850 (origineel van G. J. Bos uit 1800); onder foto van J. Goedeljee uit 1866.

renovatie volgde. In 2004 werd het gebouw door de Rechtenfaculteit in gebruik genomen. Wat ooit het koudste plekje op aarde was, heet sindsdien het Kamerlingh Onnes Gebouw.

In 2001 vonden, voorafgaand aan de verbouwing van het oude laboratorium, grootschalige opgravingen plaats. Dit opende een luik naar een verborgen verleden. Van omstreeks 1325 tot het jaar 1807, hebben generaties Leidenaren hier, tussen de

Nieuwsteeg en de Langebrug, hun woon- en werkplek gehad. In die vijfhonderd jaar hebben er totaal tussen de 1000 en 2000 mensen gewoond. Vóór de kruitschipramp stonden hier prestigieuze grachtenhuizen. De opgravingen bij het KOL hebben nieuw licht geworpen op vijfhonderd jaar bewoningsgeschiedenis en stellen ons in staat om nader kennis te maken met dit huizenblok en zijn bewoners.

6 Zicht op het Van der Werfpark vanaf het Steenschuur. Achter het park staan de gebouwen die in de tweede helft van de negentiende eeuw zijn gebouwd.

7 Het Rapenburg te Leyden, aquatint gemaakt na de kruitramp door F.A. Milatz, F. Diterich en E. Maaskamp. De funderingen van de huizen aan de noordzijde van het water zijn tijdens het archeologisch onderzoek opgegraven. Bij de opgraving zijn elf van de oorspronkelijk dertien huizen in het rijtje teruggevonden. Huisnummers kende men begin negentiende eeuw nog niet. In dit boek worden de huizen aangeduid met de nummer 1 tot en met 13. Huis 1 is het huis op de hoek van het Steenschuur en de Nieuwsteeg; de reeks opgegraven panden loopt verder in oostelijke richting op tot en met nummer 11. De nummers 12 en 13 lagen buiten het opgravingsterrein. Huis nr. 1/2 was in 1739 samengevoegd tot één pand; bij de opgraving zijn de fundamenten van de twee oorspronkelijke panden aangetroffen.

1 Graven onder het Steenschuur

In 2001 greep de gemeente Leiden de kans aan om het gedeelte van het Steenschuur tussen de Nieuwsteeg en de Langebrug archeologisch te onderzoeken. Het ging om dertien van oorsprong middeleeuwse huizen die hier vijf eeuwen lang hadden gestaan, totdat de ontploffing van een kruischip in januari 1807 ze met de grond gelijk had gemaakt (afb. 7).

Helaas is het vaker voorgekomen dat een hele woonwijk door een grote explosie werd vernield. Een voorbeeld uit het recente verleden is de ramp in Enschede, waar op 13 mei 2000 de ontploffing van een vuurwerkfabriek de wijk Roombeek verwoestte. Honderden woonhuizen werden die dag compleet weggevaagd. Archeologen krijgen echter slechts zelden de gelegenheid om tweehonderd jaar na dato de restanten van een dergelijke ramp te onderzoeken. Door een gelukkige samenloop van omstandigheden was die mogelijkheid er in het geval van het Steenschuur wel. De renovatiewerkzaamheden in verband met de nieuwe bestemming van het Kamerlingh Onnes Laboratorium en het plan voor de aanleg van een verdiepte fietsenstalling effenden het pad voor een van de belangrijkste opgravingen die ooit in Leiden gehouden zijn.

In het opgravingsproject KOL 2001 kunnen we vier sleutelfiguren aanwijzen. Dat zijn Frans Dekker, als directeur vastgoed van de Universiteit Leiden de ‘veroorzaker’ en daarmee de financier van de opgraving; Maarten Dolmans, destijds stadsarcheoloog van de gemeente Leiden en verantwoordelijk voor de uitvoering van het onderzoek; Gerben van Veen, de leidinggevende archeoloog in het veld en Eric Jacobs, van het archeologische bedrijf Jacobs en Burnier, die het archeologisch onderzoek in 2005 heeft uitgewerkt. Ze komen hieronder nog aan het woord.

Een verdiepte fietsenstalling

Sinds het vertrek van de natuurwetenschappers naar het Bio Science Park in de jaren '80 van de

twintigste eeuw, stond het eens zo prestigieuze Kamerlingh Onnes Laboratorium leeg. Het gebouw dreigde zelfs gesloopt te worden. Gelukkig had de Leidse Rechtenfaculteit belangstelling voor het monumentale pand. Het was een oude wens van de juristen om wetenschappers en studenten, verspreid over een aantal locaties door de gehele stad, weer in één gebouw te verenigen. Met een verhuizing naar het Kamerlingh Onnes kon aan die situatie van versnippering een eind worden gemaakt. Voorafgaand aan de verhuizing werd het gebouw, zoals gezegd, uitgebreid gerenoveerd en verbouwd. Bij de plannen voor een nieuwe, verdiepte fietsenstalling aan de voorzijde van het gebouw kwam de archeologie in beeld. De aanleg van de fietsenstalling, die ver onder straatniveau zou komen te liggen, zou immers de archeologische resten in de bodem onherstelbaar beschadigen. Daarom bood de Leidse Universiteit de gemeente Leiden de mogelijkheid om, vóór de bouw van de fietsenstalling, onderzoek te doen in de bodem (afb. 8). Archeologen zouden zo de bewoningsgeschiedenis van een klein stukje Steenschuur kunnen documenteren en onderzoeken voordat het ‘bodemarchief’ voorgoed vernietigd zou zijn.

Vooronderzoek

De verwachtingen waren hooggespannen, want in 2000 hadden medewerkers van het gemeentelijke Archeologisch Centrum op deze plek al grote hoeveelheden aardewerk en puin aangetroffen. Toch werd er niet meteen een uitgebreide opgravingscampagne op touw gezet. Om te bepalen of er werkelijk iets van waarde in de bodem aanwezig was, vond in maart 2001 eerst een kort proefonderzoek plaats in het grasveld voor het KOL. De archeologen van de gemeente legden een proefsleuf aan, een langwerpige opgravingsput, van vier bij twintig meter evenwijdig aan de voorgevel van het laboratorium. In de sleuf ontdekten zij de resten van funderingen, vloeren en riolen van drie hui-

8 Niet ver onder het maaiveld werden de eerste funderingen aangetroffen. Muren, kelders, waterputten en beerputten werden blootgelegd en onderzocht. Tezamen vertellen deze sporen een gedetailleerd verhaal over de bewoningsgeschiedenis van een van de oudste delen van Leiden.

De plannen voor de aanleg van een verlaagde fietsenstalling bij het nieuwe gebouw van de Rechtenfaculteit vormden het startsein voor het archeologisch onderzoek aan het Steenschuur. Vastgoeddirecteur van de Universiteit Leiden, Frans Dekker: 'Wat ik wel bizar vind, is de gedachte dat alles zo door het lot is bepaald. Als de kruitschipramp er niet was geweest, dan was dat wereldberoemde Kamerlingh Onnes Laboratorium ook nooit op die plek gebouwd. Dan hadden daar nu nog de oorspronkelijke huizen gestaan. En dat de aanleg van een verdiepte fietsenstalling bij dat prestigieuze gebouw het dan weer mogelijk maakt om diezelfde huizen uitgebreid te bestuderen. Dat zijn van die momenten dat alles opeens op zijn plek lijkt te vallen.'

zen die hier hadden gestaan. In het meest westelijke huis lag een aantal plavuizen keldervloeren boven elkaar – het ijzeren scharnier zat nog in de bijbehorende kelderdeur. In de andere twee huizen troffen de archeologen restanten van riolen aan, een rechthoekige beerput en een ronde waterput. Op grond van de proefopgraving in het grasveld concludeerden de archeologen van de gemeente Leiden dat de conservering van de huizen onder het KOL opvallend goed moest zijn. Ze adviseerden daarom vóór de aanleg van de fietsenstalling archeologisch vervolgonderzoek te laten doen.

Mogelijkheden en beperkingen

Dit onderzoek ging van start in de zomer van 2001. Men was ervan uitgegaan dat het door een relatief

klein team kon worden gedaan en in zes weken kon worden afgerond. Al snel bleek dat zowel de omvang van het team als de uitgetrokken tijd ontoereikend waren. Met een in haast uitgebreid team en hulp van veel vrijwilligers groeven de archeologen tot eind december 2001 door (afb. 10).

De grenzen van de onderzoekslocatie waren als volgt: de Nieuwsteeg aan de westzijde, het Steenschuur aan de zuidzijde, de Langebrug aan de oostzijde en het Kamerlingh Onnes Gebouw aan de noordzijde. Het totale onderzoeksterrein was 80 bij 15 meter, oftewel 0,12 hectare groot.

Er ging een kleine schatkist open. De oudste sporen die de archeologen aantroffen, waren ovens en kuilen uit de dertiende eeuw, de tijd dat hier nog geen woningen stonden. Het ging om restanten

9 Tijdens de opgraving zijn de voorgevels van de huizen aan het Steenshuur niet gevonden. Die vielen buiten het opgravingsterrein en moeten gezocht worden tegen de stoeprand van het huidige Steenshuur. Ook de achtergevels van de panden zijn bij de opgraving niet blootgelegd. Deze liggen onder het KOL en zijn al eerder verdwenen bij de aanleg van een twintigste-eeuws riool. Archeoloog Eric Jacobs, die in 2005 het oorspronkelijke veldonderzoek bij het KOL tot een rapport uitwerkte: 'Er speelden twee intrigerende vragen bij de uitwerking: stonden de eerste huizen aan het Steenshuur nu pal tegen de oude stadsmuur aan en van wanneer dateerden die allereerste huizen eigenlijk? Konden ze wel zo oud zijn als wij dachten, namelijk van het begin van de veertiende eeuw?'

10 Het team dat in het najaar van 2001 het veldwerk uitvoerde. Het aantal vrijwilligers was overweldigend. Maarten Dolmans (achterste rij, 4de van links), voormalig stadsarcheoloog van Leiden: 'Een feest was het. De groep vrijwilligers die kwamen helpen in het veld groeide en groeide maar. Die betrokkenheid was heel prettig.'

van een ambachtswijkje met werkplaatsen dat hier een jaar of vijftig heeft gefunctioneerd (zie hoofdstuk 3). Ook de resten van het huizenblok dat hier vanaf het begin van de veertiende eeuw verrees, werden gevonden. De archeologen ontdekten de fundamente van elf huizen (afb. 11). Het twaalfde en dertiende pand van de rij lagen buiten het onderzoeksterrein en bleven buiten beschouwing. Vanwege de omstandigheden ter plaatse kon helaas van geen enkel huis het complete grondplan worden blootgelegd. In het gehele blok bleven de voorste delen van de huizen onopgegraven,

omdat ze bij de aanleg van de fietsenstalling niet zouden worden beschadigd en dus eventueel later nog eens zouden kunnen worden onderzocht. De voorgevels en de rooilijn moeten ongeveer ter hoogte van de stoeprand van het Steenschuur hebben gelegen; ze vielen dus net buiten het opgravingsterrein. In de loop van de twintigste eeuw waren bij de aanleg van een betonnen riolering de achterste delen van de huizen 1 tot met 6 al verloren gegaan. Ten slotte was het vanwege de aanwezigheid van een elektriciteitshuisje op de plek van de huizen 9 en 10 niet mogelijk die twee huizen

11 Een totaaloverzicht van de opgraving bij het Kamerlingh Onnes Laboratorium. het terrein van de opgraving was ongeveer tachtig bij vijftien meter groot. Van de oorspronkelijke huizen resteren lage (funderings-)muurtjes. Gerben van Veen, die leiding gaf aan de opgraving: 'De opgraving leverde zoveel verrassingen op. Al die stenen huizen, die in het begin zo dicht op de oude stadsmuur moeten hebben gestaan. Heel veel beerputten, een Romeinse zegelring. Het was zoveel. Toen hebben we nog gedacht: misschien hebben we de resten van nog oudere houten huizen gewoon gemist. Maar dat lijkt achteraf toch niet zo te zijn geweest.'

geheel op te graven. De archeologen waren echter wel in staat de goed geconserveerde middengedeelten van de huizen uitgebreid te onderzoeken. De opgraving aan het Steenschuur was overigens representatief voor archeologisch onderzoek in stadscentra. Binnenstadsarcheologie of stadskernonderzoek neemt binnen de archeologie een bijzondere plaats in, omdat er zich meestal omstandigheden voordoen die het graven bemoeilijken. Bijna altijd liggen de opgravingsputten ingeklemd tussen de huizen en straten van de moderne stad. Auto's en fietsen razen voorbij, voetgangers lopen langs de putrand. De opgravingsputten zijn noodzakelijkerwijs vaak klein, waardoor het niet eenvoudig is een totaalbeeld te krijgen. Ook vormen deze opgravingsputten, met hun wirwar van kleuren, sporen en restanten, een moeilijk 'leesbaar' geheel. Zelfs voor een doorgewinterde archeoloog is de bodem van de binnenstad door de ingewikkelde lagenopbouw een lastige puzzel. De sporen van verschillende perioden bevinden zich nogal

12

13 Opgravingen in de binnenstad van Leiden krijgen altijd veel aandacht. Dit was tijdens de opgraving bij het KOL niet anders: dagelijks waren er belangstellenden langs de rand van de put. Ook rondleidingen en open dagen werden tijdens dit project druk bezocht.

14 Bouwhistoricus Koos Steehouwer aan het werk. De bouwhistoricus onderzoekt de bouwtradities in de stad: hoe waren de huizen gebouwd en welke materialen gebruikte men daarvoor?

eens op één vlak door elkaar heen. Bovendien zijn de oudere resten vaak verstoord door sporen uit een latere periode.

Voor Leiden was de opgraving aan het Steenschuur uniek. Opgravingen in de Leidse binnenstad waren zelden zo grootschalig. Bovendien waren de onderzochte overblijfselen uitzonderlijk gaaf en compleet. Wat de opgraving echt bijzonder maakte was het feit dat hier een vijfhonderd jaar lange bewoningsgeschiedenis kon worden blootgelegd die door de kruitramp in 1807 van het ene op het andere moment was stopgezet. De huizen lagen, als het ware, verzegeld te wachten totdat onderzoekers het zegel kwamen verbreken. Ondanks alle belemmeringen leverde de opgraving bij het KOL een schat aan informatie op. De archeologen vonden er talloze resten van funderingen van huizen, bakstenen binnen- en buitenmuren, gangen, kuilen, beerputten en waterputten, goten en riolen, haarden, kelders, plavuizen vloeren en heel veel voorwerpen: het huisraad van de bewoners van weleer.

Bouwhistorie en archeologie

Bij de KOL-opgraving trokken archeologen en bouwhistorici broederlijk samen op. De archeologische resten waren immers voor een groot deel bouwresten: muren, vloeren en funderingsresten. Feitelijk doen deze twee disciplines zeer vergelijkbaar onderzoek; waar de archeoloog de wooncultuur ‘ondergronds’ bestudeert, doet de bouwhistoricus hetzelfde ‘bovengronds’. Bouwhistorisch onderzoek richt zich allang niet meer alleen op de gevels van oude huizen, maar ook en vooral op wat er achter die gevel gebeurde. De bouwhistoricus onderzoekt bouwtradities, bouwconstructies en de materialen waarmee men vroeger huizen bouwde.

Het KOL-onderzoek is vanaf het begin af aan bouwhistorisch begeleid. In eerste instantie door Koos Steehouwer, later door de bouwhistoricus Edwin Orsel, die werkzaam is bij de gemeente Leiden. Deze laatste heeft met name achteraf nog eens door een bouwhistorische bril naar de archeologische resultaten gekeken. Hij bestudeerde de constructie en de indeling

Datering	Lengte	Breedte	dikte	10lm + voeg*
Eerste helft 13e eeuw	29-34	14-17	7,5-12	...-110
13e eeuw	28-31,5	14,5-15,5	7-7,5	...
Tweede helft 14e eeuw	20-24,5	9,5-12,5	5-6	60-68
15e eeuw	18,5-20	8,5-10	4-5	53-60
16e eeuw en eerste helft 17e eeuw	18-19,5	8-9,5	4-5	49-55
Na midden 17e eeuw	17-18,5	8,5-9	3,5-4	44-48
Na eerste kwart 18e eeuw	20-22,5	10-10,5	4-4,5	41-47
19e eeuw	18-22,5	8,5-11	4	44-49
Eind 19e eeuw	17,5-22,5	8,5-10,5	4,5-5	51-62
Eind 19e eeuw en 20e eeuw	21,5	10,5	5,5	63

Ontwikkeling van de bakstenen vanaf de dertiende eeuw in Leiden.

*Lm is 'lagenmaat', in dit geval gaat het dus om een dikte van 10 lagen baksteen plus de dikte van de voegen.

van de afzonderlijke huizen en de historische ontwikkeling die daarin waar te nemen was. Ook keek hij naar allerlei losse bouwelementen, zoals kelders, haarden en stegen. Bovendien ontwikkelde Orsel een nieuw zogenaamd baksteenontwikkelingsmodel om

de panden nauwkeurig te kunnen dateren. In dit model geven de maten van de bakstenen een indicatie van de periode waarin ze gebruikt zijn. De resultaten van het archeologische en bouwhistorische onderzoek komen aan bod in hoofdstuk 4 van dit boek.

15 Het is bekend dat de bakstenen die men gebruikte bij de bouw van huizen in de loop van de eeuwen steeds korter en smaller werden. Tussen 1300 en 1600 waren er in Leiden zeker vijftien achtereenvolgende baksteenlengtes in gebruik. Rond 1300 waren de bakstenen op zijn langst, ongeveer 30 centimeter. Kleine bakstenen hadden een aantal uitgesproken voordelen. Om te beginnen waren ze beter van kwaliteit: egaler, harder en sneller gebakken. En ze waren goedkoper! Een nadeel was dat het naar verhouding meer werk kostte om een muur te metselen. Daarom volgde op de introductie van kleinere formaten baksteen de introductie van smallere muren. Op deze foto is metselwerk van het Gravensteen te Leiden te zien. Onderaan zien we ouder muurwerk met grote bakstenen en in de ophoging jonger metselwerk (uit 1463) met kleinere bakstenen in kruisverband.

Het Steenshuur

De naam van het Steenshuur heeft altijd al aanleiding gegeven tot speculaties over oorsprong en betekenis ervan. Gaat het hier om een schuur die gebouwd was van bakstenen? Of om een schuur waarin bakstenen werden opgeslagen of misschien zelfs geproduceerd? De opgraving heeft helaas het raadsel niet kunnen oplossen.

De naam Steenshuur duikt voor het eerst op in de veertiende eeuw. Toen lag het niet voor de hand om een schuur van steen te bouwen; daarvoor waren bakstenen in deze periode te kostbaar. Het lijkt dus waarschijnlijker dat de naam 'Steenshuur' duidt op opslag of productie van (bak)steen.

Een schuur voor het Steen

Er is ook nog een andere mogelijkheid. Van een van de oudste gebouwen van Leiden, het Gravensteen, ook wel kortweg het Steen, weten we zeker dat het genoemd is naar het materiaal waaruit het is opgetrokken. De gracht die naar het Gravensteen leidt, nu bekend als de Papengracht, heette vroeger de Steengracht. Het is dus heel goed mogelijk dat men de opslagplaats die behoorde bij het Steen, of die diende ten behoeve van de bouw van de grafelijke toren de naam Steenshuur heeft gegeven.

STEENSCHUUR

16 De naam 'Steenshuur' zou kunnen slaan op de opslagplaats die behoorde bij het Gravensteen of diende ten behoeve van de bouw van de grafelijke toren: een schuur voor het Steen!

De ligging van het Steenshuur

De omvang en precieze locatie van het gebied dat met 'Steenshuur' wordt aangeduid, zijn in de loop van de eeuwen flink gewijzigd. Tegenwoordig is het Steenshuur het stuk gracht gelegen tussen de Breestraat en de Nieuwsteeg. In de middeleeuwen was het gebied dat Steenshuur heette veel groter.

Halverwege de vijftiende eeuw werd van een huis op de hoek van de Vliet gezegd dat het 'an die Stienschuyr' stond. En volgens een bron uit het midden van de zestiende eeuw liep het Steenshuur zelfs door tot aan de Cellebroedersgracht, de huidige Kaiserstraat. Pas in 1910 werden het gedeelte tussen Doezastraat en Vliet en dat tussen Nieuwsteeg en Scheepmakersteeg bij het Rapenburg gevoegd.

17 Het Gravensteen, de toren van het grafelijk hof.

De of het Steenshuur?

Wat is nu eigenlijk correct: 'de Steenshuur' of 'het Steenshuur'? Veel Leidenaars prefereren 'het Steenshuur' boven het meer algemeen Nederlandse 'de Steenshuur'. In de Leidse traditie lijkt het geslacht van het woord zich te richten naar het eerste deel ervan, 'het Steen'. Dat bevestigt het vermoeden dat men met 'het Steenshuur' een schuur van het Steen bedoelde. De vraag of het 'de' of 'het' moest zijn, bestond overigens in de vijftiende eeuw ook al. Toen schreef men 'van tStienschuyr' en 'ant Stienschuyr' maar ook 'opte Stineschuyr'. In dit boek wordt consequent gekozen voor 'het Steenshuur'.

2 Ambachten aan het Steenschuur

Wandelend door het Leiden van nu kunnen we ons nauwelijks meer voorstellen, dat het huidige historische centrum open en landelijk gebied was en nauwelijks bebouwd. Ook het Steenschuur moet tot omstreeks 1250 leeg zijn geweest, want er gebeurde in die tijd op deze plek niets wat traceerbare resten heeft achtergelaten in de bodem.

ambachtslieden hun oog hebben laten vallen op dit landelijke, grotendeels onbebouwde stukje van de stad. De archeologen hebben hier grote aantallen afvalkuilen teruggevonden en ook overblijfselen van drie à vier ovens of fornuizen die dateren uit de tweede helft van de dertiende eeuw. De ovens en kuilen lagen dicht bij elkaar op de westelijke helft

18 Impressie van Leiden rond 1200 met op de voorgrond de Burcht en links de bebouwing langs de Breestraat. Achter de Breestraat lag het grafelijk hof met een kapel, een grafelijke woning en de toren van het Gravensteen. De ondezoeeklocatie ligt net buiten dit gebied, aan de linkerkant van het grafelijk hof. In de jaren die volgden groeide de stad snel. De Rijnsoever werd aangeplempt en er ontstond een straat met huizen langs de Rijn. Ook werden langs de Breestraat meer huizen gebouwd. Rondom het hof bleef het lange tijd leeg: dit was grafelijk en kerkelijk gebied en werd niet bebouwd.

De opgraving bij het Kamerlingh Onnes Laboratorium leverde immers geen vondsten op die dateren van voor die tijd. Het terrein kan hooguit als boomgaard of moestuin in gebruik zijn geweest.

Ambachtslieden aan het Steenschuur

De situatie veranderde echter drastisch tussen 1250 en 1300 toen men begon met de aanleg van de stadsvest die we nu kennen als Rapenburg en Steenschuur. In diezelfde periode moet een aantal

van het terrein. In het beste geval zijn van de ovens alleen delen van de wanden en de daarbinnen gelegen stookvloer bewaard gebleven. De archeologen kunnen uit deze vondsten afleiden dat hier een werkplaats geweest moet zijn. Het feit dat de ambachtslieden gebruik maakten van stookplaatsen en kennelijk behoorlijk wat afval kwijt moesten, verklaart waarom het bedrijf aan de rand van de stad gevestigd was. Mogelijk gaat het hier om een ververij.

19 Op de plaats waar later huis 4 werd gebouwd, werd een aantal ovens en afvalkuilen gevonden. De ronde ovenstructuren kwamen pas op het diepste niveau van de opgraving aan het licht. Ze dateren uit de tweede helft van de dertiende eeuw.

20 Vijf van de afvalkuilen lagen op de locatie van het latere huis 4, waaronder deze grote rechthoekige kuil van ruim een meter diep met een vlakke bodem. Onderin de kuil waren de schopsteken van de aanleg van de kuil nog duidelijk te zien. De kuil was gevuld met houtskool, puin, houtsnippers, leer en wat aardewerk. Een bijzondere vondst in de kuil was een nokpan – een dakpan die de nok van een dak afdekt – uit de periode 1250-1325.

Afvalkuilen

Op het terrein waar deze werkplaats moet hebben gelegen lagen tientallen sporen van kuilen, de ene wat herkenbaarder dan de andere. Van een aantal staat vast dat ze als afvalkuil hebben gediend. Hun grote aantal duidt op een intensief gebruik

21 Proto-steengoed kan uit de dertiende eeuw, gevonden op de plek van het latere huis 4. Dit middeleeuwse hard gebakken aardewerk heeft een ruw oppervlak, doordat de klei vermengd is met grof zand.

van het terrein. In kuilen vonden de archeologen houtsnippers en leer, gesmolten bakstenen (resten van een stookrooster), aardewerkscherven, houtskool en veel puin (baksteenbrokken). Het is echter niet mogelijk om uit dit materiaal de aard van het bedrijf te reconstrueren. Daarvoor zijn de resten te weinig specifiek.